

KUTADGU BİLİĞ'DE DİL İLE TASAVVUFTA SAMT 'SUSMA' MESELESİ*

SILENCE ISSUE AT LANGUAGE AND SUFISM IN KUTADGU BİLİĞ

Mehmet AYDIN **

Öz

İslamî Türk edebiyatının en eski ve önemli metinlerinden biri olarak kabul edilen. KB Türk edebiyatındaki ilk mesnevi ve manzum siyasetnâme örneğidir. KB metninde "dil" konusu ve meselesi -ekler dışında- yedinci bölümdeki otuz beyitte ve on dokuzuncu bölümde doksan beyitte ele alınmıştır. Til "dil" göstergesi KB'de 459 defa kullanılmıştır. Dolayısıyla til "dil" sözü, KB metninde en sık kullanılan isim cinsinden kelimeler arasında yer almaktadır. KB metninin yaklaşık olarak 68.000 kelimedenden oluştuğu kaydedilmektedir. Buna göre metindeki 2861 madde başı kelimedenden biri olan til "dil" kelimesi metinde % 0, 675 oranında kullanılmıştır. Metinde yedinci bölüm dışında da birçok bağlamda til "dil" kelimesinin kullanıldığı görülür. Metnin indeksinde til kelimesine "dil, söz, sözlük" anlamları verilmiştir. Til kelimesinin metindeki sıklığı, "dil kullanımı"nın Yusuf Has Hacip tarafından sadece bir konu değil, önemli bir mesele olarak ele alındığının göstergesidir. Tasavvufun üç ana ilkesi "az konuş, az uyu, az ye" şeklindedir. "Söz gümüşse sükût altındır" atasözü de aynı tasavvufi anlayışı yansıtır. KB'de de esas olan "önce dinlemek ve anlamak, sonra az ve gerektiğinde konuşmak"tır. (KB'de de esas olan "az ve yerinde, gerektiğinde, önce dinlemek ve anlamak sonra konuşmak"tır. Kuşeyrî Risalesi'nde samt "susma, sükût" sūfîlerin makam ve hâlleri arasında sayılır. Kuşeyrî ile Hücvirî bütün öbür mutasavvıflar gibi dinlemeyi, susmayı, sükûtu konuşmadan ve sözden üstün bulur. Hücvirî de Keşfu'l-Mahcûb'da Resulüallah'ın -"Ümmetim hakkında korktuğum şeylerden en fazla endişe ettiğim husus dildir"-hadisine dikkati çekerek dil meselesini "samt" çerçevesinde ele almıştır. Agop Dilaçar, KB'i Eflatun'un Devlet'i, Thomas Moore'un Ütopyası vb. Batı dünyasından metinlerle karşılaştırıp ilişkilendirmeye çalışmıştır. Bir metni metin yapan yedi metinlik özellikten biri metinlerarasılıktır. Dolayısıyla Agop Dilaçar'ın yaklaşımının isabeti tartışılmaz. Ancak KB'i aynı iklimde ve aynı dönemde yazılan başka metinlerle karşılaştırmak daha isabetli bir yaklaşım olsa gerektir. Kuşeyrî'nin Risalesi Arapça, Hücvirî'nin Keşfü'l-Mahcûb'u Farsça, Yusuf Has Hâcib'in KB'i gibi XI. yüzyıl içinde Türkçe üretilmiş metinlerdir. Bu metinlerin ikisi de KB'den önce yazılmıştır. Belki Yusuf Has Hâcib doğrudan doğruya Kuşeyrî, Hücvirî ve eserleriyle temas etmiş değildir. Ancak bu eserlerle KB arasında yine de Eflatun'un Devlet'i ile Thomas Moore'un Ütopya'sından daha derin bağlar vardır. Bu çalışmada KB'de dil meselesinin ele alınış biçimi, metinlerarasılık bağlamında Kuşeyrî Risalesi ve Keşfü'l-Mahcûb'la karşılaştırılacak ve ortaklıklar tespit edilmeye çalışılacaktır.

* Bu metin 28-30 Haziran 2018'de YTSAM'ın Ankara'da düzenlediği Atabetü'l-Hakayık ve İlk Dönem Türkçesi İslâmî Eserler Sempozyumu için bildiri olarak hazırlanmış, ancak sunulamamıştır.

** Prof. Dr. OMÜ Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler ve KTMÜ Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü Öğretim Üyesi (mehmeta@omu.edu.tr) orcid.org/0000-0001-2345-6789

Gönderim Tarihi: 18.07.2018
Kabul Tarihi: 23.01.2019

Anahtar Kelimeler

Kutadgu Bilig, dil, susma, metinlerarasılık, Kuşeyrî Risalesi, Keşfü'l-Mahcûb.

Abstract

Kutadgu Bilig is regarded as one of the oldest and important text of Islamic Turkish literature. It is the first example of masnavi and poetic political treatise in Turkish Literature. In the KB text, the "language" subject and the issue – except attachments- were dealt with in the thirty couplet in the seventh chapter and ninety couplet in the nineteenth chapter. In the KB text, the "language" subject and the issue - except attachments- were dealt with in thirty couplets in the seventh chapter and the ninety couplets in the nineteenth chapter. The word tongue (til) was used 459 times in KB. Therefore, the word til "tongue" is the most commonly used word among noun type words in KB text. It is recorded that the KB text is approximately 68,000 words. According to this, til "tongue" word is used about 0, 675 percent in the text. Apart from the seventh chapter in the text, it is seen that the til "tongue" word is used in many contexts. In the text index, til word is given "language, speech, dictionary" meanings. It is seen that the frequent use of the word til is considered not just a subject but also an important issue by Yusuf Has Hacip. The three main principles of Sufism are "less talk, less sleep, less food". The proverb "speech is silver, but silence is gold" reflects this insight in Sufism. In KB, the essential thought is "to listen and understand first, then to talk less and when it's necessary". In Kuşeyrî Epistles samt "silence" is considered to be among the statues and manners of the Sufis. Kuşeyrî and Hücvirî like all other Sufis, thinks that silence and listening are more valuable than speech and talking. Hücvirî also dealt with the language issue in Keşfü'l-Mahcûb in the context of "samt". Agop Dilaçar compares and associates KB with a few texts from Western World such as Platon's Politeia and Thomas More's Utopia. One of the seven properties which makes a text a real text is intertextuality. So that, this attitude Agop Dilaçar pointed is indisputable. However, comparing KB with other texts written at the same period and level is more accurate approach. Kuşeyrî's Epistles as Arabic and Hücvirî's Keşfü'l-Mahcûb as Persian are written in XI. century like Yusuf Has Hâcib's KB. Both of these texts were written before the KB. Maybe Yusuf Has Hâcib did not directly contact with Kuşeyrî and Hücvirî, and their works. However, there is deeper connection with these works than Platon's Politeia and Thomas More's Utopia. In this study, the approach of language matter in KB will be compared with Keşfü'l-Mahcûb and Kuseyrî Epistle within the context of intertextuality and common parts will be tried to determine.

Keywords

Kutadgu Bilig, tongue, silence, intertextuality, Kuseyrî Epistle, Keşfü'l-Mahcûb.

1.Giriş

İslamî Türk edebiyatının en eski ve önemli metinlerinden biri olarak kabul edilen *KB* aynı zamanda Türk edebiyatındaki ilk mesnevi ve manzum siyasetnâme örneğidir. Yusuf Has Hâcib *KB*'yi Balasagun'da yazmaya başlamış, 1068 yılında memleketinden ayrılarak Doğu Karahanlı devletinin merkezi olan Kaşgar'a gitmiş ve burada da eseri üzerinde çalıştıktan sonra 1069 veya 1070 yılında metni tamamlamış ve eserini Tavgaç Buğra Han'a sunmuştur (Dankoff 1983: 2, Dilaçar 1995: 23 ve Yavuz 2012: 13). Âşık Paşa'nın *Garibnâme*'sini yayımlayan Kemal Yavuz *Garibnâme*'deki *KB* etkisi üzerinde durmuştur (Yavuz 2012: 24). Türk edebiyatı, Türk dili ve Türk kültür tarihinin temel metinlerinden biri olan *KB*'nin kendisinden sonra yazılan birçok metinle ilişkilendirilmesi mümkündür. Bu makalenin konusu, *KB*'de geçen *til* "dil" kelimesi¹ ve dil kavramıyla tasavvufi metinlerdeki *samt* "susma" kavramı ilişkisidir. Karşılaştırma ve ilişkilendirme için *KB* ile aynı yüzyıl içinde üretilen iki metin esas alınmıştır. Bunlardan biri *Kuşeyrî Risalesi* öbürü Hücvirî'nin *Keşfü'l-Mahcûb* adlı eseridir. *Kuşeyrî Risalesi* Arapça, *Keşfü'l-Mahcûb* Farsça olarak kaleme alınmışlardır.²

KB metninde "dil" konusu ve meselesi, ekler dışında, seksen beş bölümden birini oluşturan yedinci bölümde "Til Erdemin Münin Asığın Yasın Ayur"³ başlığı altında otuz beyitte ele alınmıştır. Metinde ayrıca "Ay Toldı İligke Til Erdemin Söz Asıgların Ayur"⁴ başlıklı on dokuzuncu bölümde "dil" konusu, daha uzun bir şekilde ele alınmıştır. Bu bölüm doksan beyitten oluşmaktadır. *Til* "dil" göstergesi metinde 459 defa kullanılmıştır. Dolayısıyla *til* "dil" sözü, *KB* metninde en sık kullanılan isim soylu kelimeler arasında yer almaktadır. *KB* metninin yaklaşık olarak 68.000 kelimedenden oluştuğu kaydedilmektedir (Tezcan 1981: 24). 2861 madde başı kelimedenden biri olan *til* "dil" kelimesi metinde % 0, 675 oranında kullanılmıştır. Metinde yedinci ve on dokuzuncu bölümler dışında da *til* "dil" kelimesi birbirinden farklı bağlamlarda kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'in *İndeksi*'nde *til* kelimesine "dil, söz, sözlük" anlamları verilmiştir. Kelimenin hem kullanım sıklığı, hem de kendisine yüklenen anlamlar düşünüldüğünde, Yusuf Has Hâcib'in "dil kullanımı"nu sadece bir konu değil, önemli bir mesele olarak da ele aldığını göstermektedir. Tasavvufun üç ana ilkesi "az konuş, az uyu, az ye" şeklindedir. "Söz gümüşse sükût altındır" atasözü de aynı anlayışı yansıtır. *KB*'de de esas olan, önce dinlemek ve anlamak, sonra gerektiğinde, yerinde ve az konuşmak"tır.

KB'de "işitmek, duymak, dinlemek" şeklinde anlamlandırılan *eşit-* fiili 518 defa kullanılmıştır. Metinde 337 defa da bu fiil pekiştirmeli emir kipinde *eşitgil* şeklinde geçmektedir. Tasavvufî metinlerde "dinlemek" en önemli bilgiye ulaşma yollarından biri olarak öncelenir. Orta Çağ İslam kültürü içinde bir bilgiye ulaşma, erginlenme ve olgunlaşma yolu olarak "dinleme, işitme" kurumlaştırılmıştır (Touati 2016: 15). Bu durumun Orta Çağ'da kitaba ulaşmanın kolay olmaması ve sözlü kültürle de ilişkisi vardır.

KB İslami Türk edebiyatının ilk mesnevisi olarak değerlendirilir. Bu çerçevede *KB*'nin bir edebî metin, bir kurmaca metin olduğunu söylemek yanlış olmaz. Metinlerin birbiriyle ilişkisi meselesini ilk olarak 1960'lı yıllarda Julia Kristeva ortaya atmış ve bu yaklaşım bütün

¹ *Kutadgu Bilig*'deki *til* "dil" kelimesinin, dolayısıyla dil kavramının dilbilim açısından söze, yani somut kullanıma tekabül ettiği gözden kaçırılmamalıdır.

² İki metnin Süleyman Uludağ tarafından yapılan çevirilerinin son baskıları esas alınmıştır.

³ "Dilin faziletini, kusurunu, faydasını ve zararını anlatır."

⁴ "Ay Toldı hükümdara dilin faziletini, sözün faydalarını söyler."

eleştirmenler tarafından enine boyuna tartışılıp benimsenmiştir (Aktulum 2014: 16-17). Metin dilbilimciler de metinlerin birbiriyle ilişkisini, metinlerarasılık biçiminde kavramlaştırarak bir edebiyat metninin kurucu özelliklerinden biri olarak kabul etmişlerdir.

Metinlerarasılık bağlamında “*Kutadgu Bilig*’in hangi metinlerle ilişkisi vardır/ olabilir?” sorusu bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturur. *KB*’nin hangi metinlerle ilişkisi olduğu sorusunu cevaplarken onun üretildiği iklimi göz önünde bulundurmak gerekir. Bir metnin önce aynı düşünce iklimi içinde yazılan metinlerle ilişkilendirilmesi de sağlıklı bir yaklaşım olarak görülebilir.

Agop Dilâçar (1995), *KB*’i bir metin olarak, *Kur’ân-ı Kerîm*, *İncil* ve *Tevrat* dâhil Doğu ve Batı dünyasından pek çok eserle ilişkilendirmiştir. Bu konuda Dilâçar’ın haksız olduğu söylenemez. Bir metnin varlığı başka metinlerle ilişkisine bağlıdır.

İranlıların *Şehnâme* dedikleri *Kutadgu Bilig*’in bir siyasetnâme olduğu hâlde, kendisinden sonra yazılan siyasetnâmelerden farklı olduğunu vurgulayan Kemal Yavuz onu Âşık Paşa’nın Garibnâmesiyle karşılaştırmıştır (2007: 151; 2012: 24). Yavuz 1077-1078 yılında Nizamü’l-Mülk’ün (öl. 1092) Melikşah’ın emri ile yazdığı *Siyerü’l-Mülûk* ile Yusuf’tan 225 sene sonra Şeyhoğlu Mustafa’nın Yıldırım Bayezid devrinde yazdığı *Kenzü’l-Küberâ* gibi eserlerin Yusuf Has Hâcib’inkine hiç benzemediklerini kaydetmiştir (2008: 151; 2012: 24).

Robert Dankoff da *KB*’nin çevirisine yazdığı girişte *KB*’i dünya, âhiret, akıbet, ölüm ve uzlet konusunda *Kur’ân-ı Kerîm* ve hadisler yanında tasavvufî metinlerle de karşılaştırmıştır. Dankoff’un *KB*’i karşılaştırdığı tasavvufî metinler arasında *Kuşeyrî Risalesi*, *Keşfu’l-Mahcûb* ve *İhyâ’-ı Ulumu’d-dîn* vb. metinler vardır (1983: 16, 19, 22, 23). Ayrıca Dankoff’un girişinde Yahya b. Mu’âz, Şiblî, Zünnûn Mısırî, Bayezid-i Bestâmî, Serrâc, Kelâbâzî, Fudayl b. ‘Iyâz, Muhâsibî, Kuşeyrî, Hücvirî ve Gazâlî gibi birçok mutasavvıfa atıfta bulunulmuştur. Dankoff’un kurduğu metinlik bağlantıların mutlak derinleştirilmesi ve *KB*’in buna uygun olarak yorumlanması gerekir (1983: 22-23).

KB’nin yazarı Yusuf Has Hâcib, Roux’nun (2001: 290) iddia ettiği gibi “Müslüman ermiş olarak tıpkı Budist gibi yaşamış ve dağ kovuğunda oturmuş, yalnızca bir baston, bir çanak ve yün bir elbiseyle yaşamını sürdürmüştür” değildir. Ancak metindeki Odgurmış tam da böyle yaşamıştır. Burada çeviriden kaynaklanan bir sorun yoksa Roux, Odgurmış’la Yusuf Has Hâcib’i birbirine karıştırmış olmalıdır. *KB*’de en çok tartışılan sorunlardan biri Odgurmış’ın toplumu ve dünyayı dışlayan yaşayışıdır. *KB*’yi tasavvufî açıdan ele alan bazı yeni yayınlarda Odgurmış bir zahid ve veli olarak değerlendirilmiştir (Şeker 2010: 25-62; Toprak 2017: 95-122, Yavuz 2007: 148). Çağatay (1968: 48), aynı Odgurmış’ı “dünya nimetlerinden vazgeçmiş bir Budist rahibi” olarak görmüştür. Şeker (2010), metinde Odgurmış’ın daha gerçekçi bir zemine çekilmeye çalışıldığını gerekçe göstererek *KB*’de Budist tesiri arayanlara karşı çıkar. Gerçekten metne bütün olarak bakıldığında Odgurmış’ın yaşama biçiminin bütünüyle onaylandığı söylenemez. Ancak Odgurmış’ın yaşayışının ve dünya kavrayışının bütünüyle hiçe sayıldığını söylemek de mümkün değildir. Dolayısıyla *KB* metninde Odgurmış’ı bir kahraman değil bir anti kahraman olarak yorumlayabilmek güçtür.

Tasavvufî hayatı benimseyenlere daima “az yemeleri, az uyumaları, az konuşmaları” tavsiye edilir (2014: 60). Ancak *KB*’deki “az yemek” meselesi, Dilâçar (1995) tarafından metnin tasavvufî bağlantısı dikkate alınmadan şöyle değerlendirilmiştir: “Kitabında verdiği öğütlerde sık sık ‘az yemek’ten söz açtığına ve ‘boğazdan hem can girer hem hastalık’ dediğine göre, Yusuf’un mide hastalığı çektiği sezilebilir. Doktorlardan da yakınmaktadır.” (1995: 22).

KB büsbütün bir tasavvufî metin olarak değerlendirilemez. Odgurmuş'ın zâhidliği meselesi de elbette tartışılabilir. Ancak aralarında Fuat Köprülü'nün de yer aldığı birçok araştırmacıya göre Yusuf Has Hacib'in de yaşadığı coğrafyada Türklerin İslamiyet'i benimsemesinde tasavvufun önemli etkisi olmuştur. Dolayısıyla KB'in içerik açısından tasavvuftan büsbütün bağımsız bir metin olarak yorumlanması mümkün değildir.

KB'de özellikle *dil, dinleme, konuşma, sohbet, söz, sözün değeri* konusunda söylenenlerle Kuşeyrî'nin *Risalesi'*nde paralellikler vardır. Hatta bazen iki metni ilişkilendirmeye yarayan ortaklıklar söz konusudur. Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî *Risâle'*sini ise 437/1045'de 51 yaşlarında iken, fikrî ve rûhî bakımdan olgunluğun son merhalesine geldiği zaman kaleme almıştır. Kuşeyrî, eserleri, faaliyetleri dolayısıyla sadece Nişabur'un değil, bütün Horasan'ın tanınmış âlimleri arasına girmiş, Horasan üstadı diye tanınmış ve her yerde herkesten saygı görmüştür (2014: 13). *Risale'*nin yazarı, kaynaklara göre 465 (1072) yılında Nişabur'da vefat etmiştir. Yusuf Has Hacib'in Kuşeyrî'nin şöhretinden ve eserlerinden haberi olmuş olmalıdır. Ayrıca Yusuf Has Hacib'in Kuşeyrî'nin *Risalesi'*ni okuması da imkânsız değildir. İki eserdeki ortaklığın başka sebepleri de olabilir.

Kuşeyrî'nin *Risalesi* ile Hücvirî'nin *Keşfü'l-Mahcûb* [Perdenin Kaldırılması] adlı eserini ilişkilendirmiştir. Süleyman Uludağ'a göre *Keşfü'l-Mahcûb*'un kaynakları arasında Kuşeyrî'nin *Risalesi* vardır (2016: 58). V/XII⁵ asrın ilk yarısında yazılan en önemli tasavvufî eserlerden biri *Risale*, diğeri *Keşfü'l-Mahcûb* idi. Kuşeyrî, *Risale'*yi Arapça yazmış, eserinde tasavvufî esasları, sûfîlerin hâllerini izah etmiştir. Kuşeyrî'nin *Risale'*deki görüşleri ılımlıdır. *Keşfü'l-Mahcûb*'u Hücvirî Farsça yazmış, çağdaşı Kuşeyrî gibi mutedil bir yol tutmuştu (Hücvirî 2016: 23).

Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*'da yaptığı seyahatlere ve ziyaret ettiği velilere de yer verir. Hücvirî, Yusuf Has Hacib'in eserini ürettiği bölgenin güneyine gitmiş ve bu ziyareti şöyle anlatmıştır:

"Fergana'da Şalatık dedikleri bir köy vardır. Burada arzın evtadından (ve ermiş büyük velilerden) olan bir zat vardı. Kendisine "Bâb" lakabını vermişlerdi. Halk bu memleketteki sûfîlerin büyüklerine ve ulu şeyhlere "Bâb" (kapı) ismini verirlerdi. (Tasavvuftaki baba kelimesinin bu terimle alakası vardı). Bâb'ın Fatma adında bir ihtiyar hanımı vardı. Bâb'ı ziyaret için (Fergana bölgesinde bir şehir olan) Özkent'ten gelmişim. Yanına girince: 'Niçin geldin?' diye sordu. 'Sadece şeyhin bizzat kendisini görmem ve bana şefkat gözüyle bakması için' dedim. Bunun üzerine dedi ki: 'Yavrucuğum ben falan günden beri doğrudan doğruya seni görmekteyim. Seni benden gaip hâle getirmesinler diye o vakit seni görmek istemişim.' Günleri ve yılları hesap edince, o vaktin ilk tevbe ettiğim gün olduğunu anladım. Bâb sözüne şöyle devam etti: 'Evladım mesafeler katetmek (ve uzak yerlerden buraya gelmek) küçüklerin işidir. Bu ziyaretten sonra sen himmet sahibi olmaya gayret et. Zira şeyhlerin huzurunda bulunmaya bağlı olan hiçbir şey yoktur.' (Önemli olan manen beraber olmaktır, cismani beraberliğin hiç önemi yoktur). Sonra: 'Ya Fatma, neyin varsa, dervişe getir' dedi. Bunun üzerine hanımı, tabak üzerinde taze üzüm getirdi. Hâlbuki o zaman üzüm mevsimi değildi.

Tabaktaki üzüm taptaze idi ve o vakit Fergana'da üzüm bulunması mümkün değildi." (Hücvirî 2016: 296-297).

Keşfü'l-Mahcûb'dan açıkça anlaşıldığına göre Hücvirî, Kuşeyrî ile görüşmüş, onun bazı görüşlerini bizzat kendisinden dinlemiş ve öğrenmiştir (Hücvirî 2014: 30). Vefat tarihiyle ilgili sorunlar olan ve Gazne'de doğan Hücvirî, eserini Lahor'da Farsça olarak yazmıştır. Ancak

⁵ V/XII değil, V/XI olmalıdır. Sayılan metinler XI. yüzyılın mahsulleridir.

Keşfü'l-Mahcûb'un tam olarak hangi yıl yazıldığı belli değildir. *Keşfü'l-Mahcûb*'un *Kuşeyrî Risalesi*'nden sonra, *Kutadgu Bilig*'den önce yazıldığı bellidir. *Kuşeyrî*'nin *Risalesi* ile *Hücvirî*'nin *Keşfü'l-Mahcûb*'u *KB*'den önce yazılmış eserlerdir. Bu üç metni aynı iklimin metinleri olarak nitelendirmek yanlış olmaz. Dolayısıyla bu metinlerdeki bazı kesişmelerin iklim ortaklığına dayanması muhtemeldir.

2. Üç Metinde Dil

Kutadgu Bilig'de dil konusu iki bölümde ve ayrıca ek kısmında ele alınmıştır. Bu iki bölüm yüz yirmi beyitten oluşmaktadır. *Kuşeyrî Risalesi*'nde dil konusu ağırlıklı olarak 7. bölümde *samt* çerçevesi içinde işlenmiştir. *Samt* Arapça bir kelimedir ve sözlüklerde "susma ve sükût" şeklinde anlamlandırılmıştır. Bir tasavvuf terimi de olan *samt*, sûfilerin hâl ve makamları arasında yer alır. *Kuşeyrî Risalesi*'ni yayına hazırlayan tasavvuf araştırmacısı, *samt* kelimesiyle ilgili şöyle bir dipnot eklemiştir: "Susmak, sükût etmek, konuşmamak. Dilin sükûtu, kalbin sükûtu, ruhun sükûtu, sırrın sükûtu gibi nevîler vardır." (Kuşeyrî 2014: 212). Aynı konuyu *Hücvirî*, *Keşfü'l-Mahcûb*'da "Sufilerin Söz Söyleme ve Susma Konusundaki Edepleri" başlıklı bir bölüm içerisinde ele almıştır.

Felsefi düşünce içinde de *susma* anlamlı bir eylemdir ve konuşmadan, sözden büsbütün kopuk değildir (Taşdelen 2016).

Genel olarak bakıldığında XI. yüzyılda üretilmiş üç ayrı metinde dil konusunun ele alınışı açısından ortaklıklar bulunmaktadır. Bu ortaklıkların üç metnin aynı kültür iklimi içinde üretilmelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Ayrıca üç metnin beslendiği kaynaklar da ortaktır.

Keşfü'l-Mahcûb'un "Sufilerin Söz Söyleme ve Susma Hususundaki Edepleri" bölümünün başlangıcı şöyledir.

"Hak Taâlâ buyurur ki: "Sözü Allah'a davet edenlerden daha güzel kim vardır" (Fussilet, 41/33). "İyi söz!" (Bakara 2/263). "İman ettik, deyiniz" (Bakara 2/136).

Malum olsun ki, Hakk'tan kula olan kelim ve söz emirdir. Allah'ın vahdaniyetini ikrar etmek, O'na hamd ü senada bulunmak, halkı dergâhına çağırarak gibi, nutk ve söz ise Hakk Taâlâ'dan kula olan en büyük nimettir. İnsan öbür hayvanlardan bununla (yani hayvan-ı natık olmakla) ayırt edilir. Zira Hakk Taâlâ, "Biz insanoğlunu mükerrem kıldık" (İsra 17/77) buyurmuştur. Ayette geçen "mükerrem kıldık" ve "tekrîm" sözünden maksat, müfessirlerin bir görüşüne göre nutkudur. İmdi söz hangi ölçüde hakkın kuluna olan açık bir nimeti ise, ondaki âfet de o nispette büyüktür. Çünkü Resûlullah (s. a) "Ümmetim hakkında korktuğum şeylerden en fazla endişe ettiğim husus dildir" buyurmuşlardır (Hücvirî 2016: 415).

Kuşeyrî Risalesi'nin "Samt" bölümü de hadislerle başlar: "Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Allah'a âhîret gününe iman eden komşusuna eziyet etmesin; Allah'a âhîret gününe iman eden, misafirine ikramda bulunsun; Allah'a ve âhîret gününe itikat eden hayır söylesin veya sussun

'Ukbe b. Amr, Resûlullah'a sordu: Yâ Resûlullah, kurtuluş nedir? Resûlullah "Dilini muhafaza et, evine git ve günahına ağla." buyurdu. (2014: 212).

Üç metinde de esas olan "dilene hâkim olmak" meselesidir. Birçok durumda susmak (sükût veya *samt*) ve dinlemek, konuşmaktan önemlidir.

KB'de birden çok beyitte dilin, yani ağızdan çıkan sözün tehlikesine işaret edilmiştir.

ukuş körki til ol bu til körki söz kişi körki yüz ol bu yüz körki köz KB, 274.	<i>Aklın süsü dildir, dilin süsü söz; kişinin süsü yüzüdür, yüzün süsü göz.</i>
--	---

“Hikayat’ta bulmuştum: Ebu Bekir Şibli (r.a.) Bağdat’ın Kerh mahallesinde yürüyordu. Sükût sözden hayırlıdır diyen müddeilerden birini gördü ve ona dedi ki: ‘Senin için susmak konuşmaktan daha hayırlıdır. Zira sözün boş, sükûtun ise manasızdır. Benim kelimim sükûtumdan hayırlıdır. Çünkü susmam hilim, konuşmam ilimdir’ (Hücviri 2014: 417).

KB’de *aklın süsü dil, dilin süsü söz* ifadeleri ile dil ve söz farklılığı vurgulanmıştır. Ayrıca *aklın süsü dil* denilerek, dilin akıl ile düşüncenin ürünü (aracı), *dilin süsü söz* denilerek sözün de dilin ürünü (somut gerçekleşmesi) olduğuna dikkat çekildiği söylenebilir (Elmalı 2014: 511).

til arslan turur kör işikte yatur ayâ evlig er sak başıngı yiyür KB, 164.	<i>Dil arslandır, bak eşikte yatar; ey ev sâhibi dikkat et senin başını yer.</i>
---	--

Bu konuda Kuşeyrî’nin İbn Mes’ûd’dan naklettiği bir örnek vardır: “İbn Mes’ûd, ‘Dilden çok hapsedilmeye layık bir şey yoktur.’ demiştir (2014: 214).

“Derler ki: Sükût dilin iffetidir. Ve yine derler ki: Dil yırtıcı hayvan gibidir. Onu (sıkıca) bağlamazsan sana saldırır” (Kuşeyrî 2014: 215).

meni emgetür til idi ök telim başım kesmesüni keseyin tilim KB, 166.	<i>Bana dilim çok eziyet çektiriyor; başımı kesmesinler dilimi keseyim.</i>
--	---

Bu beyitle aynı bağlamda düşünülebilecek ve ilişkilendirilebilecek *Kuşeyrî Risalesi*’nde şöyle bir parça vardır:

“Nice söz vardır ki, ölüme sebep olur (söz ola kese başı⁶). Nice konuşanlar vardır ki keşke sussaydık derler. (Kuşeyrî 2014: 213).

bilip sözlese söz biligke sanur biligsiz sözü er başını yiyür KB, 170.	<i>Söz, bilerek söylenirse, bilgi sayılır; bilgisizin sözü kendi başını yer.</i>
--	--

Bu konuda Kuşeyrî şunu söylemiştir: “Cahilin dili, ölüm kapısının anahtarıdır.” (2014: 216). Kuşeyrî’nin cümlesi, KB’deki birden çok beyitle ilişkilendirilebilir.

kamuğ sözni yıgsa ukuş taplamaz kerek sözni sözler kişi kizlemez KB, 185.	<i>Her sözü saklamayı da anlayış hoş görmez; insan lüzumlu olan sözü söyler, gizlemez.⁷</i>
---	--

⁶ Burada Yunus Emre’nin “Söz ola kese savaşı söz ola bitüre başı/ Söz ola agulu aşı balıla yağ ede bir söz” beytine işaret edilmiştir.

⁷ Bu çalışmada yalnızca Arat’ın çevirilerine başvurulmuştur: bk.: Yusuf Has Hacib (1991), *Kutadgu Bilig Çeviri*, çev. Reşid Rahmeti ARAT, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları [1. Baskı 1959]

Bu beytin içeriğine uygun *Kuşeyrî Risalesi'*nde bir alıntı vardır: Ebu Bekir Farisî der ki: "İnsan kendisini ilgilendiren konularda konuşmakla iktifa ederse, sınırı aşmamış olur." (2014: 214).

tili birle yalnguk sözi sözlenür sözi yakşı bolsa yüzi suvlanur KB, 275.	<i>İnsan sözünü dili ile söyler; sözü iyi olursa, yüzü parlar.</i>
--	--

Kuşeyrî yerinde söylenen sözü takdir eder: "Kanaatime göre (yerinde söylenen) söz yiğidin ziynetidir. Fakat susabilen için sükût daha hayırlıdır (söz gümüş ise sükût altındır)." (2014: 213).

biliglig sözün eşit özname ayıtmazda aşnu sözüng sözleme KB, 960.	<i>Bilginin sözünü dinle, itirâz etme; sana soru sorulmadan da söz söyleme.</i>
---	---

Esas olan konuşmada bir insanın kendisine sorulmasını beklemesi ve söylenenleri dinlemesidir. "Konuşmadaki edep, destursuz ve emirsiz konuşmamak, susunca da cahil ve gafil olmamaktır." (Hücvirî 2016: 418).

ayıtmazda aşnu sözüg sözlese köni sözledi kim ay yılık tise KB, 962.	<i>Kendisine sorulmadan söze başlayana biri "hayvan" derse, doğru söylemiş olmalı.</i>
--	--

Kuşeyrî'nin söyledikleri bu çerçeveye uygundur: "Nice zaman olur ki, konuşan kimse herhangi bir hususta edebe riayet etmedi (ve izinsiz) konuştu diye onu edeplendirmek için susturmak uygun olur. (2014: 214).⁸

kızıl til kıur kışğa yaşlıg sini esenlik tilese katıg ba anı KB, 964.	<i>Kızıl dil senin ömrünü kısaltır; selamet dilersen onu sıkı tut.</i>
---	--

"Cahilin dili, ölüm kapısının anahtarıdır."(Kuşeyrî 2014: 216) ifadesi de aşağıdaki beyitle kolayca ilişkilendirilebilir.

negü tir eşitgil özin kışgan er esen tirlür özin başgan er KB, 965.	<i>Diline hâkim olan insan ne der, dinle; kendisine hâkim olan insan huzur içinde yaşar.</i>
---	--

Bu bağlama Kuşeyrî'nin Zünnun Misrî'den aktardıkları uymaktadır: "Zünnûn Misrî'ye: 'Kalbini en iyi biçimde koruyan kimdir?' diye sormuşlar, o da 'Diline en çok hâkim olan.' diye cevaplamış. (Kuşeyrî 2014: 214).

Kara baş yağısı kızıl til turur Nece baş yidi takı ma yiyür KB, 966.	<i>Kara başın düşmanı kızıl dildir; o ne kadar baş yemiştir ve yine de yemektedir.</i>
--	--

Cehaletle dil kullanımı arasındaki ilişki KB ile tasavvuf metinlerinde çok sık vurgulanan bir hâldir:"Cahilin dili ölüm kapısının anahtarıdır" (Kuşeyrî 2014: 216).

⁸ Burada Süleyman Uludağ'ın çevirisinde bir sorun vardır. "Konuşan kişi herhangi bir konuda ne zaman edebe riayet etmez ve izinsiz konuşursa onu yola getirmek için susturmak lüzumlu olur (susturmak gerekir). Buradaki çeviri sorununa işaret eden meslektaşım ve öğrencim Doç. Dr. İlknur Karagöz'e teşekkür ederim.

başınđni tilese tilingni küdez tiling tegme künde başınđni yiyür KB, 967.	Başını kurtarmayı istersen, dilini gözet; dilin senin her gün başını tehdit eder.
---	--

Dilin yırtıcı hayvanla ilişkilendirilmesi tasavvufi metinlerde başvurulan benzetmelerden biridir: “Derler ki: Sükût dilin iffetidir. Ve yine derler ki: Dil yırtıcı hayvan gibidir. Onu sıkıcı bağlamazsan sana saldırır” (Kuşeyrî 2014: 215). Aynı benzetme KB’de de vardır.

Bu ay toldı aydı söz aşğı uluğ Yirince tüşürse bedütür kuluğ KB, 1001.	Ay-Toldı dedi, sözün faydası büyüktür; söz ylerinde söylenirse kulu yükseltir.
--	---

İnsanın yerinde susması ve yerinde konuşması esastır: “Yerinde susmak Allah adamlarının sıfatıdır. Nitekim mahallinde konuşmak da en şerefli hasletlerdendir” (Kuşeyrî 2014: 212).

bu az söz ol ol kim aytmışka öz cevâb birse sözke yanut kılsa söz KB, 1006.	Az söz ise, sorulduğu zaman söylenen ve bir ihtiyacı karşılayan sözdür.
---	--

Fudayl b. İyâz, “Sözünü, (hesabı vereceği) amelinden sayan bir kimse kendisini ilgilendiren hususlar dışında pek az konuşur.” demiştir. (Kuşeyrî 2014: 216).

öküş tınglağu söz birev sözlegü manga mundağ aydı biliglig büğü KB, 1014.	Çok dinlemeli, fakat sözü birer birer söylemeli; bilgili hâkim bana böyle dedi.
---	--

KB’de esas olan işitmek ve dinlemektir: “Söylediğinden çok dinlesin ve görsün diye, Allah’ın yarattığı insana sadece bir dil, iki göz, iki kulak verilmiştir” (Kuşeyrî 2014: 215).

Köni sözledim söz irig hem açığ Köni sözni yüdgen ukuşluğ ere KB, 6620.	Sözü doğru söyledim o sert ve acı oldu, doğru söze tahammül eden akıllı insandır.
---	--

“Doğru söz ağır ve kaba da olsa güzeldir. İyi muamele zor da olsa hoştur. Bu takdirde kişi konuşunca, sözünde isabet bulunur, sükût edince de susmasında hak üzere olur.” (Hücvirî 2016: 403).

Mehmet Âkif Ersoy’un “Sözüm odun gibi olsun, hakikat olsun tek” mısraı da aynı bağlamda düşünülebilir. Esas olan sözün süslenmesi, yani şiiriyeti değildir. Önemli olan sözün bir araç olarak ifade ettiği hakikattir. Şiirden başka bir meselesi olan için şiir bir araçtır. KB’de de Mehmet Âkif’in *Safahat*’ında sözün amaç değil, hakikati anlatmaya araç olarak kullanıldığını, dolayısıyla bu metinlerin başka türlü yorumlanması gerektiğini vurgulamak gerekir.

3. Sonuç

Kutadgu Bilig’i tasavvufî bir metin olarak değerlendirmeden de onunla tasavvuf metinleri arasında bağ kurulabilir. Bizim yaptığımız çalışma bu konuda bir deneme niteliği taşımaktadır. 120 beyitten 16’sının söz konusu metinlerle ilişkilendirilmesi, yaptığımız çalışmanın kapsamının nispeten dar oluşuyla ilişkilendirilebilir. Ancak dil, söz, dinleme, konuşma konusunda bu metinler arasında içerik açısından bizim yazdıklarımızı aşan ortaklıklar vardır. Bu ortaklıklar üzerinde hiç durmadan KB’i tasavvuf metinleri kataloğuna koymak uygun bir yol değildir. Doğru olan metinler arasındaki somut bağlardan yola çıkarak bunu

söyleyebilmektir. Elbette *KB* ile başka metinler arasında da bağlar kurulabilir. Yesevî'nin hikmetleri, Yunus Emre'nin şiirleri, Âşık Paşa'nın *Garibnâmesi* vb. tasavvuf metinlerindeki *samt* bölümlerine dikkatlerimizi yönelttiğimizde bu bağları somut olarak görebiliriz. Burada *KB* ile iki tasavvuf metni arasındaki ortaklıklara yoğunlaşmış ve ulaşılabilen sonuç paylaşılmıştır.

Bir metni yaşatmak için onu başka ve yeni metinlerle de karşılaştırmak onunla başka metinler arasında ilişkiler kurmak gerekir. *KB* bağlamında böyle bir denemeyi Talat Tekin yapmıştır. Bu çerçevede Tekin (1997), "Yusuf Has Hacib ve Cahit Sıtkı Tarancı'da Gençlik, Yaşlılık ve Ölüm" konusunu işlemiştir.

Yusuf Has Hacib'in sözle ilgili söyledikleriyle Mehmet Âkif'in söyledikleri de ilişkilendirilebilir. Metinlerin yaşatılması onların işletilmesiyle mümkündür. Sonuç olarak *KB*'i yaşatıp işletmek, onun sesini açmak ve duyurmak görevimizdir. *KB* ile ilgili yapılması gereken çalışmalar henüz bitmemiştir. O hâlde *KB* de bir açık metin olarak düşünülebilir.

Summary

In this study, the relationships between *Kutadgu Bilig*, one of the most important and very first texts of Islamic Turkish literature, and the other two mystic texts, are evaluated in terms of how these texts approach to language as a matter. The texts are *Kuşeyrî Risalesi* and Hücvirî's *Keşfu'l-Mahcûb* which are compared with *Kutadgu Bilig* in this context. *Kuşeyrî Risalesi* is written in Arabic and Hücvirî's *Keşfu'l-Mahcûb*'u is written in Farsian. Both of these works were translated into Turkish in full text by Süleyman Uludağ. In our work, the translations by Süleyman Uludağ of these works are used for comparison.

Kuşeyri, Hücvirî and *Kutadgu Bilig*'s writer Yusuf Has Hacib are people who share the same cultural geography and the same era. The three authours both lived in XI century and they produced their works in this century. It can be said that *Kutadgu Bilig* was produced after these two Sufi texts based on the sources. It is also noted in the sources that Hücvirî attended to *Kuşeyri*'s conversations and also saw his work and benefited from it.

One of the main points of this article is intertextuality. Intertextuality is based on assumptions such as each text is related to other texts, not any texts can exist alone etc. Previously, *Kutadgu Bilig* was associated with many texts, including Qur'an and from West, Plato's work, *State*, by Agop Dilaçar. Robert Dankoff also pointed out that *Kutadgu Bilig* has relation with mystic texts.

In *Kutadgu Bilig*, language as a topic and matter were viewed in seventh and ninetieth sections with 120 couplets. Language mentioned in this text is the use of language, in other words is parole. In *Kuşeyri Risalesi*, the topic of language is processed in the section named "samt" meaning silence and in Hücvirî's *Keşfu'l-Mahcûb*, the topic language is processed in the section titled proprieties of Sufies on utterance and silence.

In this article, *Kutadgu Bilig* and *Kuşeyri Risalesi* and Hücvirî's *Keşfu'l-Mahcûb* have been compared in terms of language visions and some common points have been found among them. *The Kuşeyri Risalesi* is based on transmissions by *Kuşeyrî* from basic resources and important Sufis. In this article, the couplets which are associated with *Kutadgu Bilig* are based on statements that *Kuşeyri* transferred from other texts and Sufis in particular. There are also ties with *Keşfu'l-Mahcûb*. However, the links between *Kutadgu Bilig* and *Keşfu'l-Mahcûb* are only at contextual level.

Kaynaklar

- Abdulkerim Kuşeyrî (2014), *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları [1. Baskı 1982].
- AKTULUM, Kubilay (2014), *Metinlerarası İlişkiler*, Ankara: Kanguru Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1947), *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, İndeksi Neşre Hazırlayanlar: Kemal Eraslan-Nuri Yüce-Osman Fikri Sertkaya, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ÇAĞATAY, Saadet (1968), "Kutadgu Bilig'de Olgurmuş'ın Kişiliği", *TDAY Belleten 1967*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 39- 49.
- DİLÂÇAR, Agop (1995), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ELMALI, Murat (2014), "Kutadgu Bilig'de Dil Olgusu ve Dilsel Belirlemecilik", *Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/9, Summer, Ankara, s. 505-518.
- HÜCVİRÎ, Ali b. Osman Cüllabî (2016), *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Mahcûb*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları [1. Baskı 1982].
- ROUX, Jean Paul (2001), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale ARSLAN, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- ŞEKER, Fatih M. (2010), "Kutadgu Bilig Tasavvufi Açıdan Nasıl Okunabilir?", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 24, İstanbul, 25-62.
- TAŞDELEN, Vefa (2016), "Felsefi Bir Söylem Biçimi Olarak Susku", *Erdem Dergisi*, Sayı: 70, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s. 75-94.
- TEKİN, Talat (1997), "Yusuf Has Hacib ve Cahit Sıtkı Tarancı'da Gençlik, Yaşlılık ve Ölüm", *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış, Nevin Önberk Armağanı*, Ankara: 343-350.
- TEZCAN, Semih (1981), "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine Notlar", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, Cilt XLV/II, Sayı: 178, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TOUATI, Houari (2016), *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşısının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali BERKTAY, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- YAVUZ, Kemal (2007). "Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig", *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sayı: 37, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 137-180.
- YAVUZ, Kemal (2012). *Hacib Böyle Dedi Kutadgu Bilig'den Seçmeler*, İstanbul: Mostar Yayınları.
- YUSUF Has Hacib (1991), *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti ARAT, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. [1. Baskı 1959].
- YÛSUF Khâss Hâjib (1983), *Wisdom Of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror Princes*, Translated, with and Introduction and Notes by Robert DANKOFF, Chicago-London: The University of Chicago Press.